

Строгий В. І.

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
заслужений юрист України
(*Національна академія
Служби безпеки України*)

УДК 351.746.1 : 327

СПАЛАХИ СОЦІАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ З ТЯЖКИМИ НАСЛІДКАМИ: ПЕРЕДУМОВИ, ДЖЕРЕЛА, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ

Досліджено спалахи соціальної агресії з тяжкими наслідками: передумови, джерела, причини їх виникнення та механізми запобігання. Проведено характеристику індивідуальних особливостей людини. З'ясовано поняття особистості і закономірності її розвитку. Розглянуто залежність агресивної поведінки від типів темпераменту.

Ключові слова: особистість, агресивна поведінка, соціальна агресія, індивідуальні особливості, типи темпераменту.

Постановка проблеми. Вивчення та профілактику негативних емоцій і агресій в поведінці людей у будь-якому суспільстві можна віднести до проблеми першорядної важливості. В основі порушень, що супроводжуються агресивною поведінкою і негативізмом, як правило, лежать психологічні та соціально-психологічні чинники. До перших належать порушення у мотиваційній, емоційній, вольовій та моральній сферах особистості, до других – негармонійне сімейне виховання.

Звісно, що на процес появи поведінкових порушень може впливати досить велике коло культурних, економічних, соціальних, медичних, соціально-психологічних, педагогічних факторів. Теоретичний аналіз спалахів соціальної агресії показує, що загальним в їх походженні є агресивність у різних формах її прояву, негативізм у поведінці, що призводить до соціальної та психологічної дезадаптації.

Виклад основного матеріалу. Відповідні властивості людини як біологічної істоти, представника виду *Homo sapiens*, що характеризують її як таку, називають індивідуальними. Серед різноманітних індивідуальних властивостей найбільший інтерес для психології становлять нейропсихологічні, нейродинамічні, вікові, статеві, конституційні особливості, сенсомоторна організація, структура органічних потреб, система інстинктів і безумовних рефлексів.

Характеристика індивідуальних властивостей людини. Індивідуальні властивості людини зумовлені генетично, що виключає або суттєво обмежує можливості їх зміни. Наприклад, за допомогою тренувань майже неможливо змінити швидкість реакції людини або обсяг безпосередньої пам'яті. Індивідуальні властивості забезпечують існування людини як біологічної одиниці. Вони виступають в самих різних іпостасях: як джерело активності, як механізми регуляції поведінки, як органічний (тілесний)

субстрат практичних дій і рухів, як механізми первинної оцінки життєвої значимості тих чи інших явищ і подій, як механізм породження та існування психічних явищ, як умови і передумови виникнення певних психічних властивостей, як органічний інструмент, породження і носій первинної форми психічного. Однак індивідуальні властивості людини ніколи не бувають психічними (суб'єктивними) або особистісними. Вони лише забезпечують людині потенційну можливість стати суб'єктом і особистістю. Разом з тим вони забезпечують й існування людини в цих якостях [8, с. 48].

З психології відомо, що дуже важливе значення для виникнення та існування психічних явищ має головний мозок. Органічні порушення мозку з неминучістю приводять до розладу психічних функцій, а вроджені аномалії іноді роблять неможливим їх розвиток. Встановлено, що кожна ділянка мозку має своєрідну спеціалізацію, тобто найбільш тісно пов'язана з функціонуванням певних психічних функцій: зорового сприйняття, емоцій, уваги тощо.

Штучне подразнення тих чи інших ділянок мозку призводить до виникнення у людини відповідних суб'єктивних утворень: образів, переживань, зосередження на чому-небудь. У психології це називається принципом локалізації психічних функцій у корі головного мозку. Для виникнення та існування душевного світу людини необхідний не тільки мозок, але і всі тілесні органи і функції, разом узяті. Наприклад, він не може виникнути без органів і механізмів практичної дії, за допомогою яких здійснюється реальний зв'язок людини з навколишнім світом і наповнення душевного світу предметним змістом. Сам по собі мозок здатний лише до породження своєрідної суб'єктивної тканини (субстанції), з якої може будуватися душевний світ [15, с. 14].

Нейродинамічні властивості визначають особливості протікання нервових процесів в головному мозку й нервовій системі: силу процесів, порушення і гальмування, їх рухливість (здатність переходити один в одного) і врівноваженість. Залежно від поєднання цих властивостей І.П. Павлов виділив типи вищої нервової діяльності (сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолійний) і відповідні типи темпераменту.

Нейродинамічні властивості впливають на протікання психічних процесів і на все душевне життя в цілому. Наприклад, у людини з рухомим типом нервових процесів швидше протікають процеси мислення, сприйняття, запам'ятовування та інші. Одночасно ці властивості виступають як умови розвитку різних психічних якостей: здібностей, рис характеру, самооцінки.

Особистість і закономірності розвитку особистості. Розвиток особистості являє собою активний процес засвоєння людиною соціальних норм і відповідних їм способів поведінки. Він вимагає від неї величезних зусиль, спрямованих на оволодіння власною біологічною сутністю, на подолання безпосередніх природних бажань і можливостей (вести себе як хочу і як можу) і підпорядкування їх соціальній необхідності (як треба). Звідси виникає інша основна умова становлення особистості – наявність соціального середовища, тобто конкретних людей – носіїв і трансляторів

соціальних норм. Відсутність соціального середовища робить неможливим розвиток особистості. Відтак, всілякі аномалії і дефекти соціального середовища призводять до відповідних особистісних дефектів [16, с. 87].

Темперамент та його типи. Серед різноманіття індивідуальних характеристик людини великий інтерес становлять нейродинамічні властивості, що утворюють темперамент.

Темперамент – це система стійких індивідуально своєрідних властивостей психіки людини, що визначає динаміку її духовного життя та соціального буття. Зовні вони однаково виявляються в різноманітних його формах (предметної діяльності або спілкування) незалежно від їх змісту, цілей і мотивів і залишаються майже незмінними протягом життя. При відносній рівності мотивів поведінки або діяльності і за одних і тих же зовнішніх обставин люди відрізняються один від одного за імпульсивністю, емоційністю, швидкістю, темпом, ступенем енергії, вразливості. Ці відмінності виявляються вже в ранньому дитинстві, відзначається особливою постійністю і виступають у різних сферах соціального буття.

Властивості темпераменту не впливають на зміст душевного життя людини: її цілі, плани, думки, спогади, фантазії тощо. Тому їх називають формально-динамічними.

Вчення про темперамент виникло ще в античні часи. Вперше це поняття було використано давньогрецьким лікарем Гіппократом (V ст. до н.е.), який вважав, що у людей існує різне співвідношення чотирьох рідин в організмі: жовчі («холі»), крові («сангвіс»), лімфи («флегма») і чорної жовчі («меланосом холі»). Залежно від переваги в організмі якоїсь однієї з них були виділені типи темпераменту: холеричний, сангвінічний, флегматичний і меланхолійний. Його вчення розвинув німецький філософ І. Кант, який вважав, що природною основою темпераменту є індивідуальні особливості крові.

Еммануїл Кант виділяв темпераменти почуттів (сангвінічний і меланхолійний) і темпераменти діяльності (холеричний і флегматичний). Сангвінічний темперамент він розглядав як характеристику людей веселої вдачі, оптимістів, гумористів, яких відрізняє також доброта, чуйність, готовність прийти на допомогу. Меланхолійний темперамент характерний для людей похмурого настрою, підвищеної тривожності і вразливої душі. Холеричний темперамент зустрічається у запальних людей, які швидко запалюються, але швидко й охолоджуються. Флегматичний темперамент притаманний холоднокровним, спокійним та повільним людям, які довго засвоюють нову діяльність, тривалий час зберігають робочий стан.

Наукове вчення про темпераменти було створено І.П. Павловим. Дослідник пов'язував темперамент з функціонуванням центральної нервової системи. У ході вивчення вищої нервової діяльності йому вдалося виявити основні її властивості: силу, врівноваженість і рухливість. Сила нервової системи визначається її здатністю витримувати інтенсивні навантаження: тривалу роботу, стрес тощо. Залежно від цього було виділено два її типи: сильний і слабкий. Людина з сильним типом нервової системи здатна зберігати свої функціональні характеристики в умовах підвищеної напруже-

ності і навантаження, що не властиво людині зі слабким типом.

Врівноваженість нервової системи визначається співвідношенням сили процесів збудження і гальмування. Вона проявляється у суперечливих і конфліктних ситуаціях, що ініціюють у людини одночасно два протилежно спрямовані способи поведінки: бути активною – бути стриманою, говорити – мовчати, негайно приймати рішення – зачекати тощо.

Залежно від того, якою мірою збалансовані ці процеси, виділяють два типи нервової системи та відповідні типи темпераменту: врівноважений і неврівноважений, з переважанням сили збудження. Рухливість нервової системи визначається часовими параметрами функціонування процесів збудження і гальмування. Вона проявляється у ситуаціях освоєння навичок, зміни діяльності, входження в діяльність і т. ін. Відповідно до цього було виділено два типи нервової системи: рухливий та інертний. Вони відрізняються швидкістю протікання відповідних нервових процесів і відповідних зовнішніх або внутрішніх дій (мислення, пам'яті, уяви тощо). Наприклад, учень з рухомою нервовою системою за інших рівних умов швидше вирішить завдання, ніж учень з інертною нервовою системою [15, с. 95].

Залежно від співвідношення цих процесів були виділені чотири типи вищої нервової діяльності та відповідні темпераменти: сангвінічний – сильний урівноважений рухливий; флегматичний – сильний урівноважений інертний; холеричний – сильний неврівноважений; меланхолійний – слабкий тип.

Тип нервової діяльності – це природна особливість людини. Він спадково обумовлений, хоча може трохи мінятися під впливом навколишніх умов. Відомо також, що існують вікові зміни властивостей нервових процесів.

Теорію темпераменту І.П. Павлова називають нейрофізіологічною. Окрім неї існує також психологічна теорія темпераменту, автором якої є В.С. Мерлін. Вона побудована на основі вивчення особливостей поведінки людини у різних життєвих ситуаціях, відповідно до яких виділено кілька стійких, гранично узагальнених формальних (беззмістовних) властивостей людини, названих емоційно-динамічними, або властивостями темпераменту.

До таких особливостей належить: 1) сензитивність – чутливість психіки, що характеризується тим, яка найменша сила зовнішніх впливів є необхідною для виникнення якої-небудь реакції людини, і яка швидкість цієї реакції; 2) реактивність – ступінь мимовільності реакції на зовнішні і внутрішні впливи однакової сили (наприклад, критичне зауваження, образливе слово тощо); 3) активність – ступінь енергійності, з якою людина впливає на зовнішній світ і переборює перешкоди при здійсненні цілей.

Співвідношення реактивності й активності (від чого більшою мірою залежить діяльність людини: від випадкових зовнішніх або внутрішніх обставин (від настроїв, бажань, випадкових подій) чи від цілей, намірів, прагнень, переконань) полягає: а) в темпі реакцій – швидкість протікання різних психічних реакцій і процесів (швидкість рухів, темп мови, винахідливість, швидкість запам'ятовування); б) в екстраверсії – залежність реакції та діяльності і людини від зовнішніх вражень, що виникають у цей момент; інтроверсії – залежність реакцій і діяльності від внутрішніх

образів, спрямованість до свого внутрішнього світу. Емоційна збудливість характеризує мінімальну силу впливу, необхідного для виникнення емоційної реакції, і швидкість, з якою вона виникає.

Виділені властивості є не особистісними, а індивідуальними. Вони відрізняються досить жорсткою генетичною зумовленістю, що істотно обмежує можливості їх зміни. Властивості темпераменту, не будучи особистісними, мають дуже важливе значення у формуванні різних особистісних утворень: самооцінки, характеру, здібностей.

Типи темпераменту. Виділені властивості темпераменту представлені у різних людей не у випадковому поєднанні, а у закономірному співвідношенні, тобто як стійка система. Залежно від цього виділяють відповідні типи темпераменту.

Сангвінічний темперамент характеризується підвищеною реактивністю й активністю, завдяки чому така людина жваво реагує на все нове. Співвідношення активності і реактивності у неї врівноважене, вона може стримувати свої реакції і прояви почуттів. Темп реакцій є досить високим та проявляється у швидких рухах, темпі мови, мислення та інших психічних процесах. Це людина дуже енергійна і працездатна, вона активно береться за нову справу і може довго працювати, не втомлюючись; вона продуктивна при динамічній і різноманітній роботі, здатна швидко зосередити свою увагу, їй притаманні гнучкість розуму, кмітливість. Сангвінік є екстравертованим, швидко пристосовується до мінливих ситуацій, знаходить контакт з іншими людьми, товариський, швидко переключається з одного виду діяльності на інший. Емоційно нестійкий, легко піддається почуттям, вони у нього зазвичай несильні і неглибокі. Схильний до позитивних емоцій.

В основі холеричного темпераменту лежить неврівноважений тип нервової системи. Для холерика, як і для сангвініка, характерними є висока реактивність і активність, швидкий темп реакцій, але реактивність переважає над активністю. Відрізняється підвищеною збудливістю, неврівноваженістю, яка проявляється у спілкуванні і діяльності: він із захопленням береться за справу, проявляє ініціативу, але енергія швидко виснажується. Він менш пластичний і більш інертний, ніж сангвінік. Холерику важко дається діяльність, яка вимагає плавних рухів, спокійного, повільного темпу, він часто проявляє нетерпіння, різкість рухів, поривчастість. У спілкуванні з людьми холерик запальний, нестриманий, дратівливий, що може призводити до конфліктних ситуацій.

Флегматичний темперамент характеризується спокоєм, врівноваженістю, малою рухливістю, великою ригідністю (відсутністю гнучкості) і інтровертованістю. Активність переважає над реактивністю. Психічні процеси протікають уповільнено, йому потрібен час для зосередження на якій-небудь діяльності. Для флегматиків характерний низький рівень реактивності та емоційної збудливості. Рухи у флегматика уповільнені, він із зусиллям переключає увагу, погано пристосовується до нової обстановки. У діяльності проявляє наполегливість, терпіння і посидючість. Відрізняється терплячістю, витримкою, самовладанням. У відносинах з людьми флегматик є рівним, спокійним, його нелегко вивести з себе. Як правило, він на-

силу сходиться з новими людьми, слабо відгукується на нові враження, є інтровертованим.

Меланхолійний темперамент характеризується високою емоційною чутливістю, підвищеною вразливістю, схильністю до зниженого настрою, тривожністю. Підвищена чутливість при великій інертності приводить до того, що незначний привід може викликати в людини сльози і фіксацію на травмі. Меланхолік відрізняється повільним психічним темпом, млявими й уповільненими рухами. Міміка і рухи в нього невиразні, голос тихий. Мала реактивність і знижена активність виявляються в тому, що він невпевнений у собі, часто розгублюється, схильний не доводити роботу до кінця. Меланхолік неенергійний, ненаполегливий, легко стомлюється і малопрацездатний. Він інтровертований, схильний до замкнутості, стриманий у вираженні почуттів, уникає спілкування з малознайомими людьми.

Порівняння типів темпераменту показує, що немає хороших і поганих темпераментів – кожен з них має свої позитивні і негативні сторони. Тому головні зусилля повинні бути спрямовані не на його виправлення, а на розумне використання в конкретній діяльності його переваг і нівелювання негативних рис. Особливості темпераменту виявляються, перш за все, у своєрідності способів, а не в ефективності діяльності. Так, дослідження трудової діяльності показали, що люди з різними типами темпераменту можуть пристосовуватися до одних і тих же видів діяльності за рахунок актуалізації тільки їм притаманних властивостей, завдяки яким у них виробляється індивідуальна система прийомів і способів діяльності. Поєднання властивостей темпераменту, що виявляється у поведінці та спілкуванні людини, визначає її індивідуальний стиль діяльності і спілкування.

Індивідуальний стиль діяльності – це не вроджена характеристика людини. Він може розглядатися як результат пристосування вроджених властивостей нервової системи до умов виконуваної діяльності, а більш широко – до умов соціального буття.

Разом з тим у певних видах діяльності від властивостей темпераменту може залежати не тільки хід їх виконання, але і результат. У тих сферах праці, де висуваються досить жорсткі вимоги до темпу чи інтенсивності дій, індивідуальні особливості динамічних проявів психіки можуть стати фактором, що впливає на придатність до діяльності.

У деяких видах діяльності, де вимоги до якостей психіки є досить високими, виникає потреба у професійному доборі за якостями темпераменту. Недоліки темпераменту можуть компенсуватися за рахунок якісної професійної підготовки, вольових якостей, інтересів та інших психічних властивостей.

Темперамент виступає індивідуальною основою різних особистісних властивостей, насамперед характеру. Він визначає динамічні прояви відповідних властивостей. Наприклад, доброта як риса характеру має різні форми вираження у людей різних темпераментів. Властивості темпераменту можуть полегшувати або ускладнювати формування у людини тих чи інших рис характеру. Тому головне завдання вихователя має полягати в тому, щоб систематичною роботою сприяти розвитку позитивних його якос-

тей і одночасно протидіяти появі негативних.

Залежність агресивної поведінки від типів темпераменту. Сьогодні ретельно вивчаються психологічні причини порушень поведінки у дітей різного віку, розробляються програми психопрофілактики і корекції. Однак при дослідженнях і проведенні корекційної роботи основна увага звертається на функціональні відхилення у розвитку дитини. Вони можуть бути різноманітними, але зазвичай це порушення змістовного (особистісно-сміслового) компонента діяльності та спілкування. У той же час основному, базовому компоненту – динамічному – приділяється невідповідно мало уваги.

Існуючі в сучасній психологічній науці психоаналітичний, фрустраційний та біхевіористичний підходи, що пояснюють походження дитячої агресивності, безумовно, мають певні переваги. На жаль, жоден з них не має власної психологічної моделі агресивності. У них недостатньо чітко визначаються психологічні причини виникнення агресії, не описується динаміка і взаємозв'язок психічних процесів, що супроводжують перебіг агресивної реакції, не даються уявлення про механізми психологічної регуляції проявів агресивності.

У психологічній науці пострадянського періоду проблема агресивності не вивчалася взагалі, а згадувалася лише у зв'язку з її існуванням у західному суспільстві. В даний час дослідження агресивності набувають все більш актуального характеру.

Психологічна теорія агресивності, негативізму порушень поведінки об'єднує в собі: а) феноменологію порушень поведінки, що включає характеристику, класифікацію агресивної поведінки, негативних наслідків порушень поведінки як для самої людини, так і для соціальних груп і суспільства в цілому, взаємозв'язок між різними типами агресивності та іншими видами порушень поведінки; б) етіологію порушень поведінки, що пояснює логічну, психологічну та соціальну природу, конкретні причини і умови, що сприяють виникненню і прояву порушень поведінки в цілому і агресивності зокрема; крім того, розкриває психологічні механізми формування агресивності в онтогенезі, а також індивідуально-психологічні та особистісні особливості агресивних дітей, підлітків і дорослих, диференціацію та еволюцію різних типів порушень поведінки залежно від об'єктивних і суб'єктивних причин; в) профілактику та корекцію порушень поведінки, що використовують форми і методи попередження агресивної поведінки асоціальної і деструктивної спрямованості, а також негативізму, що передбачають планування та реалізацію індивідуальних і групових програм психологічної корекції та немедичної психотерапії.

Поведінка можна визначити як систему будь-яких (ідеальних чи реальних) психомоторних актів (дій), як активність, що виникає при взаємодії людини і середовища і забезпечує пряме або непряме задоволення потреби. Якщо розглядати поведінку з соціальної точки зору, то доречніше оперувати поняттям не «акт», а «вчинок» як елементом нормативної (тобто такої, що узгоджується, відповідає соціальним нормам) поведінки.

Отже, порушення поведінки – це дії людини, які призводять до ускла-

днення біологічної, психологічної та соціальної адаптації, супроводжуються навмисним заподіянням страждання або шкоди самій собі, оточуючим або суспільству в цілому. Численні дослідження показують, що агресивність і негативізм як основа порушень поведінки є полімодальним утворенням в особистості, детермінованим численними факторами.

Відтак, в етіології цих феноменів можна виділити дві сторони.

Перша детермінується біогенетичними і психогенетическими факторами і представлена в людині її індивідуально-типологічними, динамічними властивостями. Друга має онтогенетичне і соціогенетичне коріння і проявляється як здатність до адаптації, пов'язана з умовами біологічного, психічного і соціального розвитку, життєвого досвіду.

Агресивність треба розглядати як готовність, схильність людини до реалізації агресивної моделі поведінки. У цьому випадку агресія є моделлю поведінки, яка забезпечує адаптацію людини, одним із способів задоволення актуальних потреб у кризовій ситуації розвитку і життєдіяльності (стресу, депривації, фрустрації).

У зв'язку з цим можна поділити агресію на конструктивну, коли адаптація, задоволення потреби відбувається соціально прийнятним способом, і деструктивну (ворожу, асоціальну), коли потреби задовольняються соціально неприйнятним способом, а адаптація пов'язана із заподіянням страждання, шкоди, збитку навколишньому світу або собі.

Порушення поведінки можуть бути причинно зумовленими, тобто впливають з внутрішніх та зовнішніх умов, що склалися; причинно відповідними, тобто відповідають колу умов, що породили їх, але вже не впливають прямо і безпосередньо з них.

Отже, пояснення причин порушень поведінки має будуватися з огляду на фактори як внутрішньої (стан суб'єкта), так і зовнішньої (оточення) ситуації та їх динамічної взаємодії. З цієї точки зору агресивна модель поведінки може бути як мотивованою (у разі усвідомлення джерела депривації, фрустрації чи неприйняття умов задоволення потреби), так і невмотивованою (при витісненій агресивності, стані афекту)

Узагальнивши викладене, можна зрозуміти, що:

1) схема вивчення будь-якого психічного явища (феномену), в тому числі і поведінки, повинна припускати присутність принаймні трьох елементів: феноменології, етіології, профілактики і корекції (принцип комплексності);

2) пояснення особливостей поведінки та її порушень має бути психологічним, тобто розумітися й інтерпретуватися, виходячи з уявлень, сприйняття і відображення людиною власного психічного стану та особливостей оточення (принцип детермінізму);

3) поряд з узагальненою класифікацією порушень поведінки необхідним є використання простої типологічної схеми (симптомокомплексів) спостережуваних психологічних феноменів і явищ, виділення і опис окремих конструктивних елементів, що дозволяють пояснити кожне конкретне порушення (принцип системності);

4) згідно з принципом цілісності, якщо наукове пізнання будь-якого

психічного феномену полягає в розкритті істотних, необхідних, стійких, повторюваних зв'язків (відносин) між психічними явищами, то воно вимагає опису психологічних закономірностей взаємодії конструктів та їх елементів, виділених в результаті аналізу. Тому порушення поведінки як психічне явище має вивчатися в тій безлічі зовнішніх і внутрішніх відносин, в яких вони існують як цілісна система;

5) при розгляді психологічних причин порушень поведінки необхідно враховувати індивідуально-особистісні характеристики дитини в їх взаємозв'язку і з урахуванням динаміки їх розвитку в онтогенезі (принцип розвитку).

Таким чином, всебічне осмислення проблеми порушень поведінки, розуміння природи дитячої агресивності повинні ґрунтуватися на урахуванні онтогенетичних особливостей регуляції поведінки в цілому, статево-вікових відмінностей у мотиваційній, емоційній, вольовій та моральній сферах особистості зокрема, а також впливу специфіки сімейного виховання і соціальної адаптованості дитини. Саме так можна вивчити механізм і пояснити взаємозв'язок порушень у регуляторних функціях психологічної (мотивація, емоції, воля, мораль) і соціальної (виховання, адаптація) структур особистості людини і порушень поведінки [9, с. 23].

Ефективність корекції порушень поведінки є результатом системної дії і зміни мотиваційного, емоційного, вольового і морального компонентів регуляції з урахуванням взаємозалежних відносин між ними. У зв'язку з цим необхідним є визначення соціальних, психологічних та інших критеріїв для оцінки його вираженості.

У вітчизняній літературі прийнято виділяти непатологічні і патологічні форми девіантної поведінки. Непатологічні девіації – це порушення поведінки у психічно здорової людини. У будь-якому випадку девіантна поведінка зберігає свій зв'язок зі статевими особливостями особистості та її непатологічними відхиленнями, до числа яких можна віднести:

- психологічні особливості вікового розвитку;
- вікові непатологічні ситуаційно-особистісні реакції;
- особливості характеру;
- соціально-педагогічну занедбаність.

Патологічні форми девіантної поведінки – поняття, що зближує психологічні девіації з патологією особистості. Ці форми поведінки проявляються при таких поширених в дитячій та підлітковій психіатрії граничних нервово-психічних порушень, як патологічні ситуаційно-особистісні реакції, психогенні патологічні формування особистості, прикордонні форми інтелектуальної недостатності, у тому числі затримка темпу психічного розвитку.

Для характеристики другої групи порушень поведінки потрібні медичні критерії, тому що в цьому випадку йдеться про клінічні прояви захворювання в їх непсихотичних і психотичних формах. Аналіз класифікацій показує, що незалежно від спрямованості та особливостей поведінки в більшості підходів агресивність та агресивна поведінка є основними якісними характеристиками порушень поведінки.

Агресивність умовно можна розділити на різні категорії.

а) за спрямованістю на об'єкт: 1) зовнішня (гетеро-), що характеризується відкритим проявом агресії на адресу конкретних осіб (пряма агресія) або на безособові обставини, предмети чи соціальне оточення (зміщена агресія); 2) внутрішня (ауто-), що характеризується вираженням звинувачень або вимог, адресованих самому собі. Людина мучиться «докорами сумління», займається самопокаранням, а іноді – самокатуванням (гризе нігті, кусає, дряпає, б'є себе по голові);

б) за способом вираження: 1) довільна, що виникає з бажання, наміру перешкодити, нашкодити кому-небудь, обійтися з ким-то несправедливо, кого-небудь образити. Сюди ж належить і виношування планів помсти за образу, вичікування зручного моменту для завдання у відповідь удару; 2) мимовільна, що представляє собою вибух гніву або люті, який цілеспрямовано і швидко припиняється, тобто дія є невідконтрольною суб'єкту і протікає за типом афекту;

в) за кінцевою метою: 1) інструментальна (конструктивна), коли дії мають позитивну орієнтацію і спрямовані на досягнення мети нейтрального характеру, а агресія використовується при цьому лише як засіб (тут розглядають індивідуальну інструментальну корисну і безкорисну, а також соціально мотивовану інструментальну асоціальну і просоціальну агресію); 2) ворожа (деструктивна), коли в діях простежується прагнення до насильства, а їх метою є завдання шкоди іншій людині. Більшість злочинів проти життя, честі, гідності, прав і майна інших людей можна віднести до цієї категорії агресії;

г) за формою вираження: 1) фізична агресія – переважне використання фізичної сили проти іншої особи (бійка, поштовхи, підніжки); 2) вербальна агресія – вираз негативних відчуттів через форму (крик, виск) або через зміст (образи, лайка, плітки, розпускання чуток) словесних відповідей; 3) непрямая агресія – дії, спрямовані обхідним шляхом на іншу особу, хоч якось пов'язану із кривдником (наприклад, коли несправедливо покараний вчителем школяр б'є учительського улюбленця) або ні на кого не спрямовані (кидання предметів на підлогу, удари кулаком по столу, тупання ногами); 4) негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету або керівництва; ця поведінка може наростати від пасивного опору (часто дитяча впертість, «нерозмовляння») до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів (страйки, мітинги).

Розглядаючи агресивну поведінку як психічне явище, не менш важливо знати механізми її регуляції, виділяючи мотиваційний, емоційний, волевий і моральний компоненти:

– *мотиваційний компонент*. Ряд дослідників розглядає агресивну мотивацію як особливого роду енергію, накопичення якої відбувається доти, доки в результаті впливу відповідного пускового подразника вона не розрядиться. Однак такий погляд немов виключає участь самої людини в регуляції власної поведінки. У цьому випадку реалізація агресивної мотивації, ймовірно, буде залежати від здібностей людини використовувати гальмівні механізми агресії;

– *емоційний компонент*. Часто людина на всіх етапах агресивного

стану (при підготовці агресії, в процесі її здійснення і при оцінці результатів) переживає сильну емоцію гніву, іноді набуваючи форми афекту, люті. Але не завжди агресія супроводжується гнівом і не всякий гнів призводить до агресії. Більше того, зовсім невірно було б вважати всякий гнів провокуючим агресію. Буває «безсилий гнів» при фрустрації, коли немає ніякої можливості зняти бар'єр, що стоїть на шляху до мети. Так, наприклад, підлітки іноді переживають гнів стосовно старших, але цей гнів агресією навіть у словесній формі зазвичай не супроводжується. Емоційна сторона агресії не вичерпується гнівом. Особливий відтінок цьому стану надають переживання недоброзичливості, злості, мстивості, а в деяких випадках – і відчуття своєї сили, впевненості. Буває й так, що агресор переживає радісне, приємне почуття, патологічним проявом якого є садизм;

– *вольовий компонент*. Маються на увазі всі прояви якостей волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, в ряді випадків – ініціативність і сміливість. Оскільки агресивний стан часто виникає і розвивається в боротьбі, в результаті суперництва, то будь-яка боротьба вимагає прояву вольових якостей;

– *моральний компонент*. Реалізація агресії багато в чому залежить від сили «понад-Я». Тут можна виділити два компоненти, що регулюють прояв агресивності: совість і почуття провини. Совість (обмежує «понад-Я») впливає на агресивну мотивацію до скоєння вчинку. Моральна оцінка, що виробляється до скоєння вчинку, означає затримку імпульсивного спонукання й, отже, можливість його «заборони». Почуття провини (докірливого «понад-Я») коригує поведінку після здійснення вчинку і пов'язане з очікуванням покарання за скоєне, що супроводжується страхом і підвищенням тривожності. Таким чином, різниця між совістю і почуттям провини полягає в тому, що перша є «внутрішнім», а друге – «зовнішнім» регулятором агресії.

При регуляції агресивної поведінки відбувається складна взаємодія всіх зазначених компонентів. Агресивна поведінка починається з афекту гніву, викликаного якою-небудь перешкодою, загрозою або завданям суб'єкту болем. Якщо в результаті когнітивних процесів оцінювання ситуація сприймається як така, що «дійсно заслуговує на гнів», мотиваційний стан розчленовується на процеси постановки агресивної мети, планування дій, що сприяють її досягненню, і передбачення можливих наслідків досягнення мети.

Тут важливим є те, що особи з високим мотивом агресії мають низький поріг гніву і тому спочатку відчувають гнів і тільки потім адекватно оцінюють ситуацію, що викликала його, в той час як менш агресивні особи перш ніж розсердитися, зважають ситуацію більш ретельно. Ймовірно, це пов'язано з тим, що афект гніву при об'єктивації самосвідомості, заповнюючи всі почуття суб'єкта, затушовує не тільки значимість нормативних цінностей в саморегуляції дій, але й зводить нанівець вплив інтелектуальних процесів. Крім того, велику роль відіграє й рівень розвитку саморегулюючої функції в контролі імпульсивних актів. Встановлено, що найбільш ефективними у регуляції агресії є ознаки внутрішнього, а не зовнішнього

гальмування.

За іншими даними, агресивний стиль поведінки формується тоді, коли в осіб відсутнє придушення зовнішнього або поведінкового аспекту агресії (слабкий самоконтроль) і нейтралізація внутрішнього або емоційного аспекту агресії (неконтрольований вираз імпульсів, велика кількість відкритих реакцій).

Мотив гальмування агресії виявляється при цьому вирішальною детермінантою у мотиваційному процесі очікування негативних наслідків агресії, таких як почуття провини чи страх перед покаранням. Традиційно в психології емоції розглядаються як реакції людини на ту чи іншу ситуацію. Однією з найважливіших функцій емоцій є адаптивна: емоції виникають лише тоді, коли з тієї чи іншої причини реалізація потреби і адекватне пристосування до нових умов існування і життєдіяльності не є можливими.

У психологічній науці немає єдиної думки про ефективність взаємовпливу емоцій та поведінки людини. З одного боку, вважається, що емоції корисні і завдяки своїм адаптивним властивостям здійснюють енергетичну мобілізацію людини у відповідь на варіативність обстановки або ситуації. З іншого, навпаки, емоції розглядаються як феномени, що призводять до дезорганізації, порушення діяльності.

Переважну більшість людей з порушеннями поведінки відрізняють серйозні відхилення в емоційній сфері у вигляді розладів невротичного, психотичного, депресивного характеру. Встановлені між ними кореляційні зв'язки свідчать про стійкі симптомокомплекси емоційних порушень, у рамках яких спостерігається парадоксальне поєднання стеничних (ефективності, дратівливості, нестриманості) й астеничних (тривожних, фобічних, іпохондричних) реакцій. Така змішана картина є не тільки причиною емоційної нестабільності або низької фрустраційної толерантності, а й ознакою неврівноваженого стану, сильно вираженої психічної неврівноваженості.

Залежно від особливостей емоційної сфери і типів темпераменту можна виділити цілий ряд категорій людей:

1) *меланхоліки* – загальною характеристикою є висока тривожність, збуджуваність у поєднанні зі швидкою виснаженістю, підвищена чутливість до подразників, яка викликає неадекватні афективні спалахи, що проявляються у реакціях збудження, роздратування і гніву, спрямованих проти будь-кого з найближчого оточення;

2) *флегматики* – відмінною особливістю таких людей є тужний настрій, пригніченість, знижена психічна і рухова активність, схильність до соматичних порушень. Для них властива більш слабка адаптація до ситуаційних подій, всіляких психотравмуючих переживань. Будь-яка скільки-небудь напружена діяльність для них є важкою, неприємною, протікає з почуттям надмірного психічного дискомфорту, швидко стомлює, викликає відчуття повного безсилля і виснаження. Порушення депресивного характеру можуть супроводжуватися ідеями самозвинувачення, самоприниження, суїцидальними думками і діями, аутоагресією;

3) *екстраверти* – особливістю цих людей є активність, честолюбство, прагнення до суспільного визнання, лідерства. Їх відрізняє майже невичер-

пна енергія, сценічність, заповзятливість, активне досягнення цілей. Привертає активна, переважно фізична діяльність;

4) *холерики* – головною рисою цих людей є постійно підвищений фон настрою (негативний кореляційний зв'язок з депресивністю). Їх відрізняє активність, енергійність, заповзятливість, цілеспрямованість, ініціативність, товариськість. Разом з тим такі люди авантюристичні і схильні до ризику, погано переносять будь-яке гіперпіклування, не терплять і бурхливо реагують на нотації, моралізаторство і заклики до дисципліни. Їм не властиві скромність і докори совісті, до правил і законів вони ставляться легкоковажно, легко можуть переступити межу між дозволеним і забороненим. Висока зарозумілість призводить до того, що будь-яка критика, особливо з боку старших, найчастіше викликає роздратування й образу [16, с. 38].

На підставі вивчених даних можна дійти таких **висновків**:

– профілактика негативних емоцій і агресій в поведінці людей у будь-якому суспільстві – це проблема першорядної важливості;

– порушення поведінки – це дії людини, які призводять до утруднення біологічної, психологічної та соціальної адаптації, супроводжуються навмисним заподіянням страждання або шкоди собі, оточуючим або суспільству в цілому;

– агресивний стиль поведінки формується за відсутності в осіб придушення зовнішнього або поведінкового аспекту агресії (слабкий самоконтроль) і нейтралізації внутрішнього або емоційного аспекту агресії (неконтрольований вираз імпульсів, велика кількість відкритих реакцій).

Таким чином, всебічне осмислення проблеми порушень поведінки, розуміння природи дитячої агресивності повинні ґрунтуватися на урахуванні онтогенетичних особливостей регуляції поведінки в цілому, статевікових відмінностей у мотиваційній, емоційній, вольовій та моральній сферах особистості, а також впливу специфіки сімейного виховання і соціальної адаптованості дитини.

Бібліографічні посилання

1. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М., 1990.
2. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л., 1983.
3. Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности / Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. – М., 2004.
4. Моральність, агресія, справедливість // Записки психології. – 1992. – № 1.
5. Первин Л., Джон О. Психология личности: теория и исследования / Л. Первин, О. Джон. – М., 2000.
6. Рєпіна Т. А. Аналіз теорій статеворольової соціалізації в сучасній західній психології / Т. А. Рєпіна // Записки психології. – 2004. – № 2.
7. Романов К. М. Практикум із загальної психології / К. М. Романов. – М., 2004.
8. Румянцева Т. Г. Агресія і контроль / Т. Г. Румянцева // Записки психології. – 2002. – № 5-6.
9. Румянцева Т. Г. Поняття агресивності в сучасній зарубіжній психології / Румянцева Т. Г. // Записки психології. – 2001. – № 1.
10. Семенюк Л. М. Психологічна сутність агресивності та її прояв у дітей підліткового віку : методичні рекомендації / Л. М. Семенюк. – М., 1991.
11. Фрейд З. Вступлення в психоаналіз : лекції / З. Фрейд. – М., 1989.
12. Фрейд З. Я и Оно (Психология бессознательного) / З. Фрейд. – М., 1990.

13. Фурманов И. А. Агрессивность и ее проявление в детском возрасте / И. А. Фурманов. – Минск, 1994.
14. Фурманов И. А. Детская агрессивность: аффективно-динамический подход / Фурманов И. А. // Психология. – 2005. – № 5.
15. Фурманов И. А. Психология детей с нарушениями поведения: пособие для психологов и педагогов / Фурманов И. А. – М., 2004. – 351 с.
16. Фромм А. Азбука для родителей / Фромм А. – М., 2003.

Строгий В.И. Всплески социальной агрессии с тяжелыми последствиями: предпосылки, источники, причины возникновения и механизмы предупреждения. Исследованы вспышки социальной агрессии с тяжелыми последствиями, предпосылки, источники, причины их возникновения и механизмы предупреждения. Проведена характеристика индивидуальных особенностей человека. Выявлены понятия личности, закономерности ее развития. Рассмотрена зависимость поведения от типов темперамента.

Ключевые слова: личность, агрессивное поведение, социальная агрессия, индивидуальные особенности, типы темперамента.

Strogyy V.I. Outbreaks of social aggression with severe consequences: background, sources, causes and prevention mechanisms. The problem of prevention of aggressive behavior and negativity of human behavior in any society can be attributed to issues of paramount importance. On the basis of these disorders are psychological (disturbances in motivational, emotional, volitional and moral spheres of the individual) and psychosocial factors (inharmonious family education). Of course, to the emergence of behavioral disorders can affect quite a large range of cultural, economic, social, medical, social-psychological, and educational factors.

Relevant properties of man as a biological being called individual ones. Among various individual properties of most interest to psychology constitute neuropsychological, age, sex, constitutional features sensomotor organization structure needs, instincts and unconditioned reflexes. Individual property rights caused genetically, which eliminates or significantly limit the ability to change them.

From psychology we know that it is very important for the emergence and existence of psychic phenomena is the brain. Organic disorders of the brain will inevitably lead to the disorder of mental functions. Neural properties determine the peculiarities of neural processes in the brain and nervous system: force processes, excitation and inhibition, their mobility and balance. Depending on the combination of the properties I.P. Pavlov identified types of higher nervous activity (sanguine, choleric, phlegmatic and melancholic) and the appropriate types of temperament.

Personal development is an active process of learning human social norms and their corresponding behaviors. This raises another basic condition of personality – the existence of the social environment, that certain people – carriers and broadcasters social norms. Lack of social environment makes it impossible for the development of the individual, and all sorts of anomalies and defects in this environment lead to relevant personality defects.

The serenity of the nervous system is defined by the strength of excitation and inhibition. Depending on the extent to which these processes are balanced, distinguish two types of the nervous system and the appropriate types of temperament: balanced and unbalanced. Type of neural activity – a natural, genetically caused human feature, which, however, have a slight impact, depending on the environment and the person's age.

Behavioral problems are man's actions, leading to complications of biological, psychological and social adaptation, involving the intentional infliction of suffering or harm to themselves, others or society as a whole. Researches shows that aggression and negativity as a basis for behavioral disorders are polymodal formation of personality, determined by numerous factors. Considering the aggressive behavior as a mental phenomenon, it is equally important to know the mechanisms of its regulation, highlighting motivational, emotional, moral and volitional components.

Keywords: personality, aggressive behavior, social aggression, personality features, temperament types.

Надійшла до редакції 25.10.2013